

Лекція VII. КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО

1. Козацьке військо

Військове мистецтво українського козацтва почало формуватися з кінця 15 ст. і завершилося з ліквідацією останніх українських козацьких формувань сер. 19 ст. Історія В. м. у. к. поділяється на декілька етапів: 1) період формування воєнного мистецтва запорозького (низового) козацтва в боротьбі з турецько-татарською агресією (кінець 15 – 16 ст.); 2) період становлення В. м. у. к. під час козацько-селянських повстань проти польської влади за станове права, вольності і привілеї (кінець 16 – перша половина 17 ст.); 3) час розквіту В. м. у. к. у ході Визвольної війни (1648–53); 4) класичний період В. м. у. к. козацтва України (1654–1700); 5) період регресу В. м. у. к. (18 ст.); 6) період занепаду В. м. у. к. (перша пол. 19 ст.).

Період становлення В. м. у. к. під час *козацьких війн* проти польської влади за станове права, вольності і привілеї наприкінці 16 – у першій половині 17 ст. позначився новою стратегією і тактикою, а також широким застосуванням *вогнепальної зброї*. Низове і реєстрове *городове козацтво* вже було озброєне *рушницями і пістолями* з кременними (колісцевими, а пізніше ударними) замками і мало власну легку артилерію. Поряд з наступально-розвідувальними (диверсійними) діями кінноти і штурмами фортець запроваджується новий бойовий порядок – *батовий стрій* піхоти, озброєної рушницями і списами, *триангула* і рухомий *табір*.

Особливістю тришеренгового «батового» (від баталія і батоватися – шикуватися) строю козацької піхоти було те, що стріляла лише перша шеренга, яка складалася з досвідчених козаків і старшин; друга, яку становили молодики і служителі старшинські, приймала розряджену рушницю і передавала заряджену першій шерензі; третя шеренга, що складалася з старих козаків і джур, заряджала рушницю. Перша шеренга приймала заряджену рушницю лівою рукою, а після пострілу передавала назад правою. У разі осічки в отвір ствола рушниці вставлявся шомпол, і після передачі зброя перезаряджалася. Внаслідок такої організації вогню перша шеренга весь час знаходилася обличчям до супротивника і мала можливість вправно цілитись, не марнуючи час на операції, які збивали руку стрільця. На землі в ногах першої і другої шеренг лежали списи, обернені наконечниками до ворожого фронту. Списи застосовувались проти удару ворожої кінноти і під час атакування супротивника. Списи наїжачувала друга шеренга, а перша продовжувала стріляти. На той час шеренгова стрільба в Західній Європі, і Польщі також, велась п'ятьма шеренгами по черзі, і позаду шеренг мушкетерів стояли пікінери, які у разі атаки ворожої кінноти ставали попереду фронту мушкетерів або самі атакували супротивника. Батовий же стрій дозволяв козакам збільшити як прицільність, так і скорострільність, а також зменшити втрати від ядер супротивника. Тришеренговий стрій був доцільний лише у бою з кіннотою або під час оборони табору. Так, у бою проти кінноти супротивника, взявши до уваги максимальну швидкість бойового коня і дальність польоту (ураження) кулі, випущеної з тогочасної гладкоствольної рушницю, козаки встигали зробити три–чотири залпи. Бойовий стрій європейської кінноти того часу нараховував три–п'ять рядів, бо піднята передніми шеренгами курава не давала можливості орієнтуватися заднім. У свою чергу, для татарської кінноти можливість атакувати батовий стрій виникала лише при умові чисельної переваги 10:1. Проти атаки піхоти супротивника у полі трьох шеренг було замало, внаслідок чого козаки застосовували п'ятишеренговий стрій, який діяв аналогічно тришеренговому. Однак все залежало від масштабу битви, кількості бійців, особливості ділянки фронту війська тощо. В цей період виникає новий бойовий порядок козаків, який призначався для оборони і дістав назву *триангули*. При цьому бойовому

порядку козацьке з'єднання шикувалося трикутником, кути якого підсилювались артилерією. Таким чином, широке застосування вогнепальної зброї дозволяло козакам отримувати перемогу над значно переважаючими силами супротивника і завдавати йому величезних втрат, особливо у засідках та під час ар'єргардних боїв. Однак більша частина козацьких рушниць і пістолів різнилася за зразками і калібрами. З огляду на це зарядити свою зброю як слід міг тільки її власник, оскільки сам відливав або катав для неї кулі.

Козацький табір (див. *Табір козацький*), основою якого був обоз, будувався з возів і міг бути у вигляді трикутника, прямокутника, кола тощо. Він міг бути табором-фортецею з ровом, валом, *вовчими ямами* і стінами, коли у вози насипалася земля і колеса закопувались на валу, а також рухомим табором, вози якого з'єднувались ланцюгами і приводилися в рух кіньми або волами, що впрягалися з обох боків. У багатьох випадках вози козацького табору стояли у декілька рядів. Рухомий козацький табір під час походу (наступу або відступу) прикривався розвідувальними кінними загонами, які при явній загрозі зачинялися у таборі. Розвідка давала можливість своєчасно відпрягти від возів худобу і приготуватися до бою. На возах встановлювали гармати і сідали стрільці, які під час бою вели вогонь таким же чином, як і в батовому строю. Борти возів прикривалися зсередини додатковими захисними дошками або мішками із збіжжям власників возу. Рухомі табори у даний період козаки почали використовувати навіть у походах углиб Кримського півострова.

Лава, як головний порядок козацької кінноти, застосовувалася для розладнання рядів супротивника перед атакою головної частини загону, відволікання уваги супротивника від удару головного загону, маскування маневрів своїх військ, заманювання супротивника у засідку, а також для переслідування і охоплення відступаючого супротивника. У ході кавалерійських боїв українські козаки застосовували рушницю лише при *розгардіяши*, а під час бою *галасом*, застосовували пістолі, стріляючи лише в упор, щоб куля не влучила у своїх, або на відкритій місцевості, на противагу татарським лучникам. При атакуванні ворога козаки застосовували «білу» холодну зброю, *ратища* (списи) і *шаблі*. Але спис був дієвим лише у зімкнутому строю. В поєдинку його легко було відбити шаблею. Велика кількість пістолів у козацьких вершників пов'язана з тим, що під час бою, у ході якого постійно змінювалась ситуація, козак не мав часу на перезарядження.

За рахунок повсталих селян чисельність козацького війська зростала в декілька разів. В той же час погано озброєні і не навчені строю покозачені селяни не дозволяли козацькому війську зустрічати удари польської армії у відкритому бою і використовувалися лише в обороні та переслідуванні розбитого супротивника.

На новий якісний рівень у цей період піднялася тактика запорозької козацької флотилії, яка, незважаючи на міць турецького флоту, могла вести бойові дії на значному віддаленні від баз постачання.

Розквіт В. м. у. к. припадає на *Визвольну війну українського народу середини 17 ст.*

Класичний період В. м. у. к., який почався спільними діями російсько-української армії проти Речі Посполитої у 1654 і позначився безперервною боротьбою як із зовнішніми противниками української державності (Польщею, Османською імперією, Московією), так і громадянською війною, що призвела до занепаду Гетьманщини і *Руїни*. Помітного спаду В. м. у. к. в цей період не було, однак і руху уперед також. Поступово українське козацтво пристосовувалося до нових воєнно-політичних реалій. Військова служба на боці тієї чи іншої сторони стає головним заняттям козацтва і чи не єдиним джерелом прибутку, бо через постійні спустошливі походи різних армій немає

можливості вести власне господарство. Наприкінці 17 ст. на В. м. у. к. наклала свій відбиток тісна взаємодія з російськими військами, що позначилося втратою власної стратегії генеральною старшиною. У ході подальших російсько-турецьких війн гетьман був позбавлений власної ініціативи і виступав скоріше як радник царських воєвод. Українські козацькі підрозділи все частіше виступали як додаток до російських з'єднань і призначалися головним чином для розвідки.

Із започаткуванням в Росії регулярної армії козацькі війська у военній думці того часу взагалі відходять на задній план. У 1709 за наказом царя *Петра I* до збройних сил України було вжито ряд репресивних заходів. Зокрема, було розгромлено Запорозьку Січ, зруйновано гетьманську резиденцію в Батурині, конфісковано генеральну артилерію, вчинено жорстокі розправи над «винними» старшинами і козаками, по містах розквартировано російські гарнізони, встановлено тотальний контроль на воєнним і внутрішньополітичним життям Гетьманщини. Після цього козацька служба для українців втратила колишню привабливість. Ситуація не покращилась і з поверненням запорожців назад у російське підданство. Воєнну верхівку Російської імперії не цікавило ні українське козацтво як воєнна сила, ні його славне минуле, ні його В. м. у. к., бо козацтво було перешкодою для урядових планів щодо українських земель. Ліквідуються Запорозька Січ, козацькі полки Слобожанщини і Гетьманщини. Однак В. м. у. к. продовжувало існувати і за таких умов. Хоча українське козацтво і було позбавлене власної стратегії і навіть можливості вирішувати оперативне управління військами, однак продовжував розвиватись оперативно-тактичний аспект В. м. у. к. Саме високий рівень цього аспекту, проявлений в російсько-турецьких війнах, був причиною відродження козацьких військ на півдні України фельдмаршалом *Г. Потьомкіним* наприкінці 18 ст.

У 18 ст. на козацькі війська імперії покладалося прикриття російської армії під час пересування, фуражування, розквартирування; також вони використовувалися для несподіваних нападів на невеликі загоны і обози супротивника, спустошення ворожої території. Такі дії називалися «малою війною». У Росії, як і у Західній Європі, легкі війська, що вели малу війну, називалися партизанськими, командири таких загонів – партизанами, а самі загоны – партіями. Упродовж 16–17 ст. малу війну українські козаки називали «загонами». Наприкінці 17 ст. ця назва через тісну взаємодію з росіянами була витіснена терміном «пошук». Мала війна приховувала від ворога головну силу армії (як під час розташування у певному районі, так і під час пересування), забезпечувала армії безпеку і знесилювала ворога. Хоча з першого погляду здається, що події малої війни не мали суттєвого впливу на хід кампаній, однак вони тим і були важливі, що тільки за допомогою них головні сили армії були здатні завоювати землі і утримувати завойовані.

Упродовж 18 ст. основним строєм як регулярної, так і козацької кінноти був розгорнутий стрій у дві або три шеренги. Кіннота мала атакувати супротивника, переходячи з кроку на малу рись, потім велику, а перед ударом переходити в галоп. Необхідна кількість рядів визначалася в залежності від ширини фронту супротивника. Повторна атака чинилась у разі невдачі першої атаки або відновлення фронту супротивника. Для оборони від переважаючих сил супротивника кавалерійські підрозділи спішувалися і шикувалися у шеренги.

Головним тактичним засобом козацької і гусарської кінноти була засідка. Для того щоб заманити супротивника у засідку, необхідно було відряджати невеликі загоны, щоб вони при зустрічі з ворогом удаваним відступом заманили його до засадного війська. У ході бою треба було не спокуситись успіхом і своєчасно припинити переслідування, щоб самим не потрапити у засідку, влаштовану супротивником, якою той, зазвичай, забезпечував свій відступ. Для спостереження за супротивником рекомендувалося використовувати підвищені місця. Під час воєнних дій і охорони кордонів на підвищеннях

виставлялися *пикети*. Окремі легкокінні *деташаменти*, *партії* і *команди* повинні були просуватися по ворожій території вночі, подалі від шляхів і селищ.

Дії української козацької кінноти повністю відповідали функціям та завданням гусарів і драгунів, насамперед у способах ведення бойових дій. Крім того, її тактичні засоби повністю відповідали бойовій практиці західноєвропейської кавалерії. Українським вершникам часто доводилося спішуватись і виконувати функції піхоти. У способах ведення вогню регулярної і козацької піхоти (зазвичай спішеної кінноти) на той час не було суттєвої різниці.

Перша половина 19 ст. була часом відродження козацьких військ на півдні України і водночас періодом занепаду В. м. у. к. Створення на південно-західних кордонах імперії нових козацьких формувань з числа задунайських козаків передбачало повний їх контроль з боку державної влади. Козаки, від становлення і до остаточної ліквідації формувань, виконували, головним чином, прикордонну службу. Переселене ж на *Кубань Чорномоське козацьке військо* поступово втратило зв'язок з Україною.

Теоретичні положення В. м. у. к. не були викладені в статутах, воєнно-теоретичних працях тощо. Однак їх виклад подано в діловій документації (настановах, ордерах, розпорядженнях) гетьманів, генеральної та кошової старшини. В. м. у. к. заслуговує на значно більшу увагу з боку воєнної історіографії Європи. Тим більше, в історії В. м. у. к. не може бути епохи (нехай навіть в історії окремо взятої країни чи народу), яка б не мала наукового значення. В. м. у. к. є національним саме в тому розумінні, якщо воно містить у собі риси народного характеру, народних прагнень та ідеалів, які проявляються в чітко окресленому середовищі і особливих обставинах. В. м. у. к. є складовою історії та культури як України, так і сусідніх держав.

2. Козацький флот

Зазвичай у М. п. ходили піхотинці, найбідніша верства козацтва, яка була неспроможна придбати собі коней. Тому М. п. являлися для цих козаків військовим промислом. У кінці 15 – 16 ст. для М. п. кожен курінь виставляв власну команду піхотинців на декількох човнах, очолювану наказним курінним отаманом. У 17 ст. для управління командами куренів *Киш* призначав похідну старшину – полковників, писарів, осавулів, а курені крім наказних курінних отаманів відряджали наказних хорунжих. Козацькі флотилії очолювалися різними посадовими особами, в залежності від його значення і кількості учасників – *гетьманом*, *кошовим*, *військовим старшиною*, *полковником*. Запорозький морський прапор знаходився на човні похідного отамана. У 2-й пол. 17 ст. головними тактичними підрозділами запорозької піхоти у М. п. стали тисячні команди, які очолювалися військовими старшинами. Ці команди поділялися на дві п'ятисотенні команди, очолювані полковниками. При полковнику був похідний писар і два похідних осавули (по одному осавулу на п'ять човнів). П'ятисотенні команди поділялися на п'ятидесятні – по два похідних куреня на один човен. П'ятидесятню на човні очолював похідний підосавул або похідний підписар. Для зручності управління людьми в поході по одному з бортів судна розміщався певний курінь. До складу тисячної команди запорозької флотилії відряджалися козаки від кожного куреня. Так, у 18 ст. кожен з 38 січових куренів відряджав до тисячної команди по 25–26 козаків з наказним курінним отаманом.

Човни для М. п. – *липи* (15 – перша пол. 17 ст.) і *дуби* (друга пол. 17 – 18 ст.) виготовлялися на Січі, де були майстри козацької корабельної справи. Кожен курінь для спорудження власних човнів мав виділяти кошти із своїх прибутків. Ліс і оснащення для спорудження човнів організовано закуповувалися за межами Запорожжя. В окремих випадках кошти і матеріали для флотилії виділялися урядом *Речі Посполитої* і *Московської держави*. Інколи під час вдалого походу козаки використовували трофейні турецькі судна.

У М. п. кожен козак брав шаблю, кинджал, два пістолі, від двох до п'яти рушниць, шість фунтів пороху, відповідну кількість куль і шроту. Кожен екіпаж човна мав один-два фальконети, дві-три гаківниці (довгі крупнокаліберні рушниці з присошками), а також нюрнберзький квадрант. На козацькому човні можна було встановити до шести фальконетів, однак це робилося в особливих випадках, зазвичай при обороні або у засідці. Запас провіанту визначався на число команди: сухарі, сало, копчене м'ясо, сушена риба, пшоно, борошно, діжка або барильця з прісною водою. Брати із собою і вживати у М. п. спиртні напої суворо заборонялося. Коли ж таке траплялося, то винуватців викидали за борт. Козацький одяг у М. п. складався з двох просалених сорочок (рятували від комарів і холодного вітру), пари шароварів, жупана чи свитки з товстого сукна, чобіт і шапки.

Запорожці виходили у М. п. після Спаса, восени, інколи ранньої весни, коли ночі похмурі, а дні туманні, а також влітку на новолуння (в безмісячні ночі). Досить часто Кіш підтримував з моря свої сухопутні походи. Напередодні повного місяця запорозька флотилія вирушала із Січі до Таванського острова. Турецькі гарнізони фортець *Кизикермена*, *Тавані* і *Ісламкермена* стерегли вихід з Дніпра в Очаківський лиман. Між фортецями було протягнуто низку ланцюгів. Брязкіт ланцюгів вночі давав знати туркам про супротивника, і потужні артилерійські батареї відкривали нищівний перехресний вогонь. Далі вихід в Чорне море стерегли гарнізони фортець *Очакова* і *Кінбурна*. В Очаківській гавані постійно перебувала турецька ескадра. У воєнний час для заслони проти запорожців і донців із Стамбула до Очакова і Керчі відряджались додаткові сили. На підході до гирла Дніпра козаки розташовували свої човни в очереті і чекали темної ночі. Щоб подолати ланцюги біля Таванського острова, козаки пускали Дніпром стовбури дерев, до яких було прив'язане каміння, щоб вони пливли сторчма. Коли ж гармати супротивника розігрівалися від частих пострілів і їм давали охолонути, козацькі човни стрімко йшли строем на ланцюги і своїм натиском розривали їх, а то й перебивали впритул із фальконетів та гаківниць. Широта Дніпровського лиману і нічна темрява дозволяли запорозькій флотилії уникнути зустрічі з Очаківською ескадрою, яка виходила до Таванського острова назустріч козакам. Іноді запорожці виходили в море протоками Дніпровського гирла, перетягуючи човни волоком через мілини біля урочища Прогною. Вже через 36–40 годин плавання Чорним морем запорозька флотилія досягала турецьких берегів. Якщо козаки втрачали перевагу в раптовості, вони змінювали тактику. Приставали до пустельного берега, відсиджувалися там певний час, а потім із суходолу несподівано атакували прибережні міста, гарнізони яких чекали на козаків з моря. Тактику вони змінювали відповідно до обстановки або задуму походу. Приміром, розділялися на дві частини: одна йшла суходолом, а друга – на човнах, потім одночасно атакували приморське турецьке місто з суші і з моря. Часто козаки, притоплювали свої човни у затоках, а самі проводили рейди вглиб ворожої території. Траплялося, що запорожці, непомітно висадившись на північному узбережжі Чорного і Азовського морів, відбивали у татар великі табуни коней. У цьому випадку частина команди поверталась на Запорожжя разом із здобиччю суходолом.

Завершивши бойову операцію, козаки так само швидко поверталися назад. Вхід у гирло Дніпра, як правило, вже було перекрито турецькою ескадрою. Тоді козаки висаджувалися на берег неподалік Очакова в одній із заток і волоком перетягували човни у Дніпро вище розташування супротивника. На це витрачалося 2–3 доби. Однак у таких випадках козаки часто наражалися на татарські загони. Не один раз татарське військо у такий спосіб захоплювало козаків у полон. У разі, якщо козаки під час М. п. потрапляли в полон, на них чекали жорстокі тортури і страта. Коли турки і татари перекривали і протоки біля Очакова, то козаки поверталися через Керченську протоку Азовським морем до гирла Дону, де піднімалися до самого верхів'я р. *Кальміусу* і далі перетягували човни до р. *Вовчі Води* (притока р. *Самари*). З Самари запорозька флотилія виходила в Дніпро.

Запорозькі судна піднімалися над водою лише на два фути, і на середній хвилі (у 0,5 фута) були майже непомітними для турків. Це давало змогу козакам першими помічати супротивника. До супротивника козаки підходили з боку сонця, оскільки проти сонця видимість набагато гірша. Атакували, як правило, вночі або перед самісіньким світанком. Поблизу берега, на мілинах навіть найпотужніші кораблі турків не мали успіху у бою з козаками. Однак у відкритому морі у козаків було мало шансів на перемогу. У таких випадках козаки «крутили веремію» – декілька разів на повній швидкості підходили до кораблів супротивника, давали залп з гармат і рушниць, після чого відходили. Коли було помітно, що супротивник призвичаївся до «веремії», козаки так само підходили, але після залпу стрімко йшли на абордаж. Найчастіше об'єктом нападу козаків були поодинокі кораблі, які стояли на якорі неподалік від берега, або під час штилю. При вітряній погоді великі вітрильники розвивали значно більшу швидкість, ніж козацькі судна. Галери козаки атакували з корми, де не було гармат. Захопивши кілька турецьких кораблів, козаки під час бою використовували їхню вогневу міць проти інших, а потім пускали на дно або залишали невільникам. У разі, якщо запорозька флотилія при вітрі вдень у відкритому морі потрапляла в поле зору турецької військової ескадри, їй доводилось розпорошуватись по морю, щоб не бути розстріляною з важких гармат або потопленою таранними ударами багатотоннажних кораблів. Штурмів на морі козацькі човни «липи» і «дуби» не витримували і у більшості випадків тонули.

Перші письмові згадки про М. п. запорозького низового козацтва датуються 1492.. З кінця 15 і до останньої чверті 16 ст. об'єктами походів запорозьких козаків були передмістя фортець гирла Дніпра, Південного Бугу, Дністра, Дунаю, а також узбережжя Криму. Декілька разів запорожці діяли під Азовом. Починаючи з 70-х рр. 16 ст. запорожці розгорнули активні дії по всьому Чорноморському басейну. Від шарпань передмість і захоплення кораблів козаки переходять до штурмів і руйнувань потужних турецьких фортець і відкритих боїв з турецькими ескадрами на морі, наводячи жах на супротивника. Не встояли навіть такі потужні фортеці, як Очаків, Синоп, Варна, Трапезунд, Сілістрія, *Кафа* та багато інших. З 1555 по 1627 козаки неодноразово спалювали передмістя Стамбула. Одночасно в різних місцях чорноморського узбережжя могло діяти декілька тисяч запорозької піхоти на 100–150 човнах. Іноді запорозькі і донські козаки проводили спільні широкомасштабні бойові операції. У цей період запорожці брали участь у Каспійських походах донського і яїцького козацтва. У цей період найбільше уславились у М. п. такі ватажки, як Дмитро *Вишневецький*, Богдан *Ружинський*, Захар *Кулага*, Петро Сагайдачний, Дмитро Барабаш, Михайло Найманович, Григорій *Чорний*, Олексій Шафран, Іван *Сулима*. У 30–40-х рр. 17 ст. запорожці активно допомагали донському козацтву в Азовському морі, штурмували і утримували *Азов*, діяли на Кубані і Тамані. У М. п. запорожців цього періоду часто брали участь городові реєстрові козаки.

Під час *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* М. п. запорозького козацтва тимчасово припинилися, оскільки гетьман *Б. Хмельницький* був пов'язаний союзною угодою з кримським ханом. Крім того, було укладено договір з Туреччиною, за яким українські судна могли вільно ходити і вести промисли у Чорному морі. Цей договір віддаляв можливість зближення інтересів Туреччини і Криму з Польщею. Навіть донські козаки на прохання Запорозького Коша утримались від військових акцій у Чорноморському басейні. З 1654 М. п. запорожців і донців поновилися. Однак до кінця 17 ст. об'єктами цих М. п. є, головним чином, узбережжя Північного Причорномор'я і Кримського півострова. У ході російсько-турецьких війн другої половини 17 ст. М. п. запорожців у порівнянні з попередніми періодами були набагато скромніші за своїм розмахом і наслідками. У 1700 Московський уряд заборонив запорозьким козакам проводити М. п. З 1709 по 1734 запорозькі козаки взагалі не ходили в М. п., оскільки перебували у підданстві кримського хана.

Після повернення в російське підданство запорозька флотилія (60 дубів) в *Російсько-турецькій війні 1735–39* обмежилась діями в Дніпровському лимані. Лівобережні і слобідські козаки відбували службу на човнах російської флотилії на Дніпрі і в Азовському морі. У *Російсько-турецькій війні 1768–74* запорозька флотилія обороняла гирло Дніпра, ходила Чорним морем на Дунай. Восени 1774 запорозька флотилія, повертаючись з Дунаю, потрапила у Чорному морі в шторм. Човни були розбиті хвилями об прибережні скелі. Частина вцілілих козаків із врятованим майном команд повернулася на Січ на турецькому вантажному судні, наданому очаківським пашою. Друга частина козаків «дунайців» повернулася суходолом узимку 1775. Невдовзі Запорозьку Січ було скасовано російською верховною владою. Частина запорозького козацтва перебралася човнами до Очакова, а з часом перейшла на Дунай.

У *Російсько-турецькій війні 1787–91* задунайські запорожці за наказом турецького командування ходили човнами в Дніпровський лиман і діяли проти росіян на Чорному морі, а також у гирлах Дунаю, Дністра і Південного Бугу. Чорноморські козаки продовжили славні бойові традиції попередників і не раз атакували у морі турецькі кораблі, взаємодіючи з російським флотом. Після переселення чорноморців на *Кубань* їх флотилія швидко занепала. Флотилія задунайських запорожців востаннє брала участь у бойових діях в ході російсько-турецької війни 1806–12. У 1827 флотилія задунайського козацького війська була знищена турками у ході розправи над козаками за зраду кошового отамана Йосипа *Гладкого*.

3. Козацьке бойове мистецтво

Засадничим принципом К. б. м. було оволодіння та вдосконалення техніки бою з холодною зброєю, де визначальними були *спис (ніка)* і *шабля (шашка)*. Серед них більш архаїчним є спис, що вважається одним із найдавніших видів зброї взагалі. Щодо шаблі (шашки), то вона заступила в Україні меч і є відносно молодим видом зброї. Як спис, так і шабля, а отже і техніка бою ними, в однаковій мірі були багаті в чому перейняті козацтвом від своїх прямих попередників – представників військово-служилої спільноти, що і за польсько-литовського панування зберігало попередню спадщину княжої доби. Власне і засади козацького військово-лицарського стану були значною мірою закладені представниками попереднього воїнства. Мається на увазі: усвідомлення своєї вибраності та самодостатності; дотримання певної лицарської моралі; визначення поняття «слави» та її вищості над життям; військове братерство; легковаження принадами мирного життя; одухотворення зброї та навколишнього природного оточення; відтворення особливих відносин у межах козацької громади; прагнення до підкреслення власного упривілейованого становища і т. ін. Засоби психічного настроювання на бій також беруть своє коріння у сивій давнині (не виключено, що ще з часів слов'яно-германо-балтійської спільноти). Отже, К. б. м. є черговим етапом у розвитку військових традицій України і при цьому найяскравішим, що обумовлено загальноукраїнським піднесенням середини 17 ст., а також творчим використанням досвіду сусідів, бо і саме українське козацтво постало під впливами як польськими, так і турецько-татарськими.

Техніка бою зі списом залежала від його розмірів, ваги, озброєння противника, а також від того, чи козак діє на коні чи пішки. Попри всі ці особливості єдиним було те, що головну увагу приділяли пробивним діям основним (переднім) вістрям, хоча і зворотнім кінцем списа також завдавали ударів. Як правило, у пішому бою спис тримали двома руками з таким розрахунком, щоб попереду передньої руки воїна знаходилася довша частина древка списа. Такий принцип тримання списа дозволяє здійснювати передньою частиною древка глибокі відбивки і ударні дії на верхньому і нижньому рівнях. Поряд із цим задню частину древка можливо було використовувати під час перехватних передніх

пробивних ударів задля поглиблення ударно-атакуючих дій. Задньою кінцівкою древка також здійснювалися відбивні і атакуючі дії як вперед, так і назад. Серед ударів списом найбільш характерним є «Пробив» – «Перехват» (перехоплення древка долонею «передньої» руки за його зворотній кінець з одночасним кроком уперед). Серед захисних відбивів використовуються різноманітні «Хвїртки» (до себе чи від себе у верхніх та нижніх рівнях).

Головний акцент у використанні шаблі припадав на рублячо-ріжучі удари робочою частиною. Їх характер залежав як від форми і якості клинка, так і технічної майстерності воїнів. Дії шаблею передбачали блискавичну техніку відбивно-ударних рухів, котрі здійснювалися за рахунок, у першу чергу, вправних рухів кістю-ліктем-плечем, а потім вже підключення корпусу-тазу-ніг (на відміну від роботи зі списом, коли доводилось працювати переважно за рахунок плечового і тазового відділів). Саме тримання шаблі передбачало м'якість-еластичність і разом з тим щільність, таким чином щоб клинок був продовженням руки. Відбивні рухи прагнули робити ковзаючо-відвідними, що дозволяло швидко нанести атакуючий удар. Важливе значення відводилось як різноманітним ударно-відбивним рухам, так і блискавичній зміні напрямків та рівнів бойових дій. Серед найбільш характерних ударів Ш. слід згадати: «Бічник», «Крученик», «Стин», «Хлудина» та інші. Їх виконують у різних рівнях та площинах. Удари Ш. можуть виконуватися як у повну силу, так і в якості блискавичного «підрубубу». Захисні дії Ш. мають характер відбивів чи відводів: «Хвїртки», «Затики» та ін. Ці дії виконуються як лезом, так і обухом в залежності від ворожого ударного руху. Захисні дії виконуються у різних рівнях з тим чи іншим положенням клинка (зависання, підняття і т. ін.). Дуже важливе значення приділяється вмінню тримати контроль кістю за клинком під час вісьових рухів захист-атака і навпаки. Характерною особливістю української козацької техніки шабельного бою у пішому порядку було використання ударних рухів ногами (повзунці – удари з переходом у присядки та нижні стійки, іноді копняки – дії у високих стійках) та підсіди – підходи з ударно-захоплюючими діями вільною рукою.

Надзвичайно важливе значення саме списового і шабельного бою в К. б. м. пояснювалось у першу чергу абсолютним домінуванням у козацькому військовому житті збройного бою, та ще тим, що базисні рухи – дії означеною зброєю були формотворчими для рукопашного бою, а не навпаки (як намагається довести ряд сучасних митців К. б. м.). Такий принцип пріоритетності збройного бою чітко зберігався і на початку 20 ст. у родовому козацькому середовищі, де з дитячих років хлопці оволодівали шашкою і пікою (шашки були обов'язковими у побуті козацького військового стану, на відміну від селян України). Залишки цього мистецтва виявлялися ще і під час Другої світової війни в окремих козацьких формуваннях.

Із повною ліквідацією козацького стану та відмовою від холодної зброї відбулось остаточне руйнування залишків К. б. м. як комплексу специфічних бойових техніко-фізичних дій та своєрідних психологічних і духовно-етичних установок. Таке визначення пріоритетів і обумовило відмову від розгляду у контексті К. б. м. основ стрілкової підготовки та використання іншої холодної зброї, котрі також відігравали свою специфічну роль у військовій справі.

Підготовка козака до оволодіння мистецтвом бою відбувалася так: навчання у *родових козаків* починалося з дитинства і здійснювалось батьком, далі доповнювалось індивідуальною практикою в тому чи іншому козацькому середовищі (особливо під час воєнних дій). Тоді в першу чергу оволодівали технікою бою списом та шаблею, а потім знайомилися з іншою холодною зброєю. Навчання за козацької доби мало свої особливості в залежності від того чи іншого формування. Гетьманці і слобожани (козаки) засвоювали основи бойового мистецтва від родичів та місцевих знавців цієї справи, а потім відточували його у боях та за власним бажанням (єдиного централізованого навчання не існувало). На

Січі *джур* і *молодиків* вишколював призначений козак-батько за участю курінних знавців, а також відповідні старшини на загально-січовому рівні; поряд із цим, козацької науки могли навчатись по *зимівниках* і *бурдюгах*; повноцінні козаки-лицарі постійно вправлялися у бойовому мистецтві у мирні часи та відточували його під час постійних військових походів. У пізніші часи в межах російської військової системи відбулося визначення більш-менш загальних мінімальних вимог до володіння мистецтвом бою з пікою і шашкою (основні удари – відбиви і різноманітні вісімки та прокрути руками). Інакше й бути не могло, бо це вже було прикладне мистецтво бою регулярних козацьких військ.

Щодо рукопашу, то за козацькою традицією він відігравав другорядне значення і формувався на основі базисних рухів зі зброєю. Пересування і ударно-захисні рухи повторювали відповідні дії зі зброєю (на основі списа – важкі глибокі пробиви-відбиви, а на основі шаблі – блискавичні короткі удари – відбиви) тільки з поправкою на те, що рухи замість зброї здійснюють кінцівки (відповідні поверхні). Слід підкреслити, що у козацькому рукопаші посилюється вага ударно-захисних дій ногами, що лише певною мірою присутні у шабельному бою.

Серед рукопашних дій ногами чітко вирізняються «Повзунці» (ударні дії у низьких стійках, сидячи чи лежачи та з опорою на руки), «Копняки» (удари у положенні стоячи) та «Голубці» (ударні дії під час стрибків у повітрі). Для означення ударних дій використовуються терміни: «Розпійка», «Тинок», «Перестриб», «Дзига», «Пробив» і т. ін.

Сьогодні справою відродження козацької бойової спадщини займаються дедалі більше структур, але переважно у площині спортивно-прикладного рукопашу (див. *Спас, Бойовий Гопак, Хрест*). На якісно відмінних позиціях стоїть «Козацька Вежа» та «Пірнач» (Ростов-на-Дону), що обумовлено прямим родовим зв'язком з історичними козацькими структурами та відповідним визнанням необхідності дотримуватися сутності козацької бойової спадщини на засадах володіння зброєю (котра є формотворчою для рукопашу).

Рекомендована література:

Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів: Світ, 1990. –Т.І. – 316 с.

Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: історичні розповіді про запорізьке козацтво. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 302 с.

Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVIII ст. – Кн.1. – Дніпропетровськ, 1996.

Сергійчук В. І. Морські походи запорожців. – К.,1992.

Шпитальов Г. Г. Запорозька флотилія в період російсько-турецької війни 1768–1774 років // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 4. – Запоріжжя, 1999. – С.134–143.

Шпитальов Г. Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735–1739 років. – Запоріжжя, 2002.

Задунайський В. Козацько-лицарське мистецтво – сутність української козацької спадщини // Донецький вісник НТШ. – Донецьк, 2001. – Т. 1. – С.76–80.

Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2006.